

Tomáš Zahradníček: *Polské poučení z pražského jara. Tři studie z dějin politického myšlení 1968-1981*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011, 183 s. ISBN: 978-80-7285-134-8.

Petr Hušek¹

Odmítnutí polykat historii celou, zatíženou „národním dějepisectvím“ – jako když krokodýl polyká antilopu, aby se pak stal naprosto nehybným – je cílem i předností recenzované publikace. Již úvodní upřímné zpracování geneze práce, vývoj autorova přístupu k tématu a výběr perspektiv předznamenávají jistý úkrok stranou od „standardizovaných“ metodologických přístupů. Vzhledem k předchozím zkušenostem² se Tomáš Zahradníček snaží vyhnout přímé komparaci i syntéze, chce zůstat „na hranici národních společenství“, zasahuje do různých prostředí, v širších perspektivách, ale v adekvátním měřítku (s. 6-7).

Měřítkem, z něhož je přistupováno k sousedským vztahům (či vazbám) Československa a Polska v 70. a 80. letech 20. století, je *reflexe* pražského jara jako sjednocujícího tématického prvku z početné báze autorem nashromážděných historických pramenů. Chronologicky jsou čtenáři předkládány „úvahy o možnostech systémové změny“ v Polsku v souvislostech s československou zkušeností a v odkazech na ni. Úvahy jsou strukturovány do třech oddílů, tzv. „sond“. První z nich promlouvá skrze polskou opozici, zvláště (ale nejen) slovy Adama Michnika a Jacka Kuroně – hledajících poučení z československého neúspěchu. Druhou sondou nás provází deník Mieczysława Rakowského, šéfredaktora stranického týdeníku *Polityka* a funkcionáře Polské sjednocené dělnické strany (PSDS),³ považovaného za „liberála“ a „reformistu“. Na deníku dlouholetého člena politbyra ÚV PSDS Józefa Tejchma je založena poslední ze sond.

Úvodní kapitola⁴ bohužel neozřejmuje postup zvolený při výběr hlavních protagonistů jednotlivých sond. O míře jejich reprezentativnosti, o prostředí, z něhož vycházeli, o jejich pozici ve společenské struktuře Polské lidové republiky (ale částečně i o jejich osobních charakteristikách, jež měly vliv na formování této pozice a prezentovaných názorů) je čtenář seznamován v průběhu každé ze sond (a v závěrečném shrnutí). Zvláště v sondě věnované polské opozici a formování jejich postojů na základě zkušeností z událostí pražského jara je třeba zdůraznit, že Kuroń a Michnik jsou představiteli pouze části (jakkoliv široké a „významné“)

¹ Kontakt: Katedra politologie, Fakulta sociálních studií, Masarykova Univerzita, Joštova 10, 602 00 Brno. e-mail: husek@mail.muni.cz

² Práci na knize *Jak vybrát cizí válku? Češi, Poláci a Ukrajinci 1914-1918*.

³ Polska Zjednoczona Partia Robotnicza.

⁴ Úvodem: *geneze práce, její prameny a cíle*

spektra opozičních skupin (s. 21, 153). Je otázkou, zda z jejich „ústředního“ postavení nebo významu v určité výšce názorového nebo ideově-politického pole, které reprezentují. (s. 21), lze odvozovat obdobný význam pro jejich reflexi pražského jara. Dále není uvedeno, zda a jak jejich reflexe a hodnocení bylo přijímáno (/konfrontováno) s (ne)reflexí jiných opozičních skupin (spojených s církví, veterány předválečného odboje apod.). Obdobný „nepaušalizující“ odstup je nutno zaujmout i při čtení následujících dvou kapitol čerpajících z deníků Rakowského a Tejchmy: (1) Jedná se o deníkové záznamy,⁵ v nichž sdělení jsou ryze subjektivního charakteru, obdobně jako interpretace postojů a názorů jiných osob. 2. Jak Rakowski, tak Tejchma sami sebe považovali za „reformní liberály“ a také svým okolím byli takto vnímáni. Jejich tzv. „dvořanský ne-konformismus“ (s. 155) se dle mého názoru může v jejich denících objevovat v hyperboličtější podobě – tento „prostor“ jim dovoluje formulovat a vtělit do vhodné podoby čistě osobní ideové, názorové komplexy bez jakékoliv konfrontace s okolím (a jejich deníky je třeba chápat jako jakýsi „ventil“ [/typ úniku], což je v textu připomenuto).

Částečně zastřena zůstává „relevance“ analýz z poučení z pražského jara mezi představiteli na obdobných ideových a mocenských pozicích (neboť je pouze prezentována skrze výpovědi „druhých“ - Rakowského a Tejchmy). Na úkor „plastičnosti“ tak dochází k určité selekci zapříčiněné hledáním spojnice mezi pražským jarem a jeho „polskou reflexí“. Nakolik významný je exkluzivistický (reflexi odmítající) postoj k pražskému jaru, jaký má vliv na opozici, reformní funkcionáře a vrcholné představitele hierarchie PSDS, se dozvídáme pouze skrze výpovědi inkluzivních protagonistů jednotlivých sond. Na druhou stranu je nutno dodat, že jejich deníky jsou nepochybně cennými prameny s důležitou výpovědní hodnotou (z hlediska šíře u Rakowského a na základě postavení v nejvyšších strukturách PSDS u Tejchmy). Neexistuje-li ovšem soubor obdobných deníků, kritika metody výběru je bezpředmětná. Jednotlivé sondy tak představují střípky mozaiky, v níž lze hypotetickou podobu prázdných míst formovat na základě tvarů a forem existujících (/představených). Systematičnost ve „vyváženosti“ protagonistů není ovšem prvořadým záměrem. Zahradníček, jak sám upozorňuje, se snaží zůstat pouze v roli uvaděče, shromažďujícího a třídícího prameny, vysvětlujícího kontext a ukládající si střídmost v interpretaci (s. 13). Svůdná příležitost k vytváření schémat je ponechána otevřenou a precizně uspořádaný, téměř neznámý materiál (i v polském prostředí) dává k tomuto kroku mnoho podnětů.

Předně první sonda odkrývající pozadí úvah polské opozice je nositelem nejedné takovéto výzvy. Programové dokumenty polské opozice v sedmdesátých letech jsou totiž nesrovnatelné s

⁵ Ačkoliv psané rukou absolventů historie se „smyslem pro reflexi historických událostí“ (s. 158).

texty s české samizdatové produkce (s. 161). Zatímco v „české opozici převládali umělci a nejvýznamnějším žánrem se stal literární fejeton“ (s. 23), polská opozice se věnovala se konkrétním programovým a politickým debatám oproštěných od uměleckých a filozofických forem. Specifikem polského (především) „socialistického a revizionistického prostředí“ byla tradice analýzy a kritiky poměrů, zkoumání socialistické diktatury, sledování proměn její ideologie i jejího chování (nejen v Polsku, ale v rámci celého sovětského bloku). Naopak prostředí vycházející z „tradic polského patriotismu“ neshledávalo v tomto „poučení“ smyslu a kritika režimu se nacházela v odlišené rovině a vycházela z jiných („tradičních“) zdrojů. Rozdíly mezi polskou politickou opozicí lze na základě Zahradníčkovy první sondy identifikovat podle zásadních pasáží významných publikovaných článků obsahující etické postoje, jednak k charakteru režimu a jednak k podobě resistance vůči němu.

Na jedné straně stojí (noví) „revizionisté“ (odmítající revizionismus 50. a 60 let) jejichž ideologické pozadí prezentuje článek filozofa Leszka Kolakowského v měsíčníku *Kultura*. „Revizionisté“ se pokusili aktivizovat společnost (odmítli její pasivitu) a byli skeptičtí k možnosti reformovatelnosti komunistického režimu (s. 26). Namísto reformy propagovali „reformovatelnost tlakem odspodu“, s tím, že odmítli vést debaty o legálnosti odporu vůči režimu, pokud legálnost není definována právem, ale právě stranickým vedením nedemokratického režimu. Na Kolakowského článek reagovaly dva texty hlavních protagonistů Zahradníčkovy první sondy.

Michnik odmítl jak „revizionismus“ komunistických intelektuálů, tak „neopozitivismus“ polských katolíků (zasedajících v polském Sejmu). Oba tábory jsou dle něj odsouzeny po historické zkušenosti 60. let buď prosazovat požadavky ve shodě se stranickým vedením PSDS, a nebo jít do otevřeného konfliktu s ním. Mezní situací (/kritickou hranicí) se pro něj stal případ Československa v roce 1968. Pro Michnika představovala tato situace „nedotknutelnou“ limitu snah polské opozice. Zahradníček tituluje Michnikovu analýzu „režim jako geopolitický faktor“ (s. 29). Michnik se domníval, že polská opozice by měla mít shodný zájem jak s vládou Sovětského svazu, tak s vládou Polska, protože vojenská intervence by pro všechny tři aktéry znamenala katastrofu. Změny ve vedení komunistické strany považoval za nepravděpodobné a za „reálnější“ považoval strategii vynucování si ústupků.

Obdobnou analýzu situace založenou na reflexi událostí pražského jara nalézá Zahradníček i v textu Jacka Kuroň *„Myšlenky o programu a činnosti“*. Kuroň byl přesvědčen, že opozice by neměla usilovat o „okamžité svržení vlády a změnu režimu“ (s. 31), ale měla by připravovat společnost na moment, kdy k takové změně dojde. Důraz kladl na „neformální hnutí“ jako

součástí „sebeorganizované společnosti“, jež může postupem času vnutit vládě názory a témata konkrétních reformních programů. Kuroń ve shodě s Michnikiem varoval před přehnanými ambicemi polské opozice. Upozornil na tzv. „horní mez“ nároků kladených na vládu: „Je lepší zastavit o veliký kus napřed než chvíli pozdě“ (s. 32) – tedy až po sovětské intervenci.

Apel Kurońe ani Michnika na dodržení a uvědomování si mezi vlastních ambic však nebyl sílíci Solidaritou na konci 70. let vyslyšen. Zahradníček argumentuje postřehem dalšího významného představitele Kuczyńského, který sice připouští možnosti fungování svobodných odborů v komunistické zemi, ale vylučuje možnost jejich legalizace. Uznání by totiž znamenalo „závazek státu, že proti takové organizaci nepoužije násilí“ (s. 47). Zcela logicky brzo došlo v rámci Solidarity ke konfliktu mezi Kurońem, Michnikiem a poradci z okruhu Klubu katolické inteligence (KIK). Situace se stávala neudržitelnou a Michnik ji v Zahradníčkem zpracovaném pramenu charakterizoval následovně: „Všichni opakovali heslo o sebeomlazující se revoluci, ale všichni žili konkrétními konflikty s aparátem. Program deklaroval záměry hnutí, každodenní konflikt představoval jeho realitu.“ Nakonec však PSDS nezaváhala a odmítla ztratit důvěru Sovětského svazu – neopakovat situaci z Československa roku 1968 a právě Tejchmovy a Rakowského deníky ozřejmují, že Michnikovy a Kurońovy obavy byly oprávněné.

První část druhé sondy, deníků Rakowského, se věnuje zahraničně politickým vztahům zemí sovětského bloku. Zasahuje i do historie před rok 1968 (Rakowského deníky začínají rokem 1958), s postřehy Rakowského ze služebních cest do Československa a návštěv československých delegací v Polsku. Oproti předešlé sondě Zahradníček podrobně uvádí i výčet událostí Rakowským opomíjených (vysvětluje důvody absence deníkových zápisů), někdy i detailně (doslovně) cituje zápisy a seznamuje čtenáře s detaily osobního života Rakowského. Důvod lze zřejmě hledat ve snaze autora poodkrýt emotivní zabarvení zápisu a jeho případnou proměnu v průběhu času. Dynamika textu se však oproti sondě první velmi výrazně proměňuje a série analytických argumentů, filozoficko-etických odůvodněních postojů polské opozic střídají Rakowského dojmy ze zákulisních diskuzí. Postřehy formulované poněkud méně sofistickým jazykem je nutno obhájit osobní povahou Rakowského deníku, oproti textům polské opozice prvoplánově určeným k publikování.

Nicméně Rakowski není příliš schopným analytikem, o čemž svědčí právě jeho proměnlivé reflexe pražského jara – od odmítavého přístupu přes distancující se až po viditelné nadšení (s. 66-69). Díky funkci Rakowského v deníku Polityka nám však umožňuje Zahradníček exkurz přímo do tvorby propagandy nedemokratických režimů. Např. když Władisław Gomułka dává pokyn zanechat hledání „sionistů“ ve stranických a státních institucích – Rakowský si

poznává: „V tisku ‘pětky’ narůstá kampaň proti ČSSR“ (s. 70). Intervenci vnímá Rakowski velmi osobně a negativně, přesto polemizuje se Svobodnou Evropou o postoji polské společnosti. Nečiní si o ní žádné iluze (na rozdíl od Svobodné Evropy), v čemž se shoduje i s protagonisty první Zahradníčkovy sondy („Značná část lidí věří, že SRN opravdu chtěla vyrvat ČSSR z [komunistického] tábora[...], [...]národ, který se osmělil postupovat proti Rusům, je prostě hloupý. A další [polští intelektuálové] jsou obyčejní nacionalisté“ [s. 74]).

Ve třetí a poslední sondě chybí Tejchmovy deníky z let 1968-1970, které by osvětlily jeho bezprostřední reakci na pražské jaro a intervenci, neboť si je začal psát až na přelomu roku 1970 a 1971 (s. 110). Sonda zasazená přímo v mocenském centru nedemokratického režimu odkrývá mechanismus vytváření politik, formulování politických rozhodnutí i důsledky a důvody personálních obměn v mocenském ústředí. Tejchmovy deníky jsou převážně poznamenané misionářským zápalem po Gierkově nástupu, jenž podle Zahradníčka „věrně opakoval... československý omyl“ (s. 126). Tejchma se v záznamech z deníků neustále pohybuje mezi „umírněnou revizionistickou“ pozicí a „pragmatismem“ a jeho naděje se střídá se skepsí. Opovrhoval jak československým režimem před intervencí, tak byl zároveň iritován „sebevědomím“ nové normalizační československé vlády. Tejchma na oficiální úrovni komunikoval s československými představiteli s nechutí a v rámci mezí jejich dogmatismu. Pobouřen oficiálními i neoficiálními výtkami vůči poměrům v Polsku (ze strany československého tisku a představitelů vlády) si zapsal do deníku jako odpověď Čechům: „To my jsme nespokojeni s vámi, že jste dopustili vojenskou intervenci... Odpovědnost padá na Čechy, kteří nejprve prodlužovali stalinistický režim a potom honem chtěli jaro“ (s. 11, 129). Tejchmova nevráživost vůči Československu pramenila z role normalizačního Československa jako „vzorně sovětizovaného“ satelitu, která byla jeho vládou využívána v soutěžení o přízeň Moskvy (jak v hospodářských dodávkách, tak např. v „soutěži o kosmonauta“).

Na základě vyjádření z deníků Zahradníček sestavil hypotetický soupis reform, které pokládal Tejchma za žádoucí, aby došel k závěru prezentovanému již v úvodu sondy – že Tejchma „revolucionářem nebyl“ (s. 139). Tejchmova narůstající skepse spojená s osobní krizí, jež postupně umrtvuje jeho prvotní nadšení, vrcholí poslední citovaným zápisem z 15. října 1981, který je více než výmluvným sdělením uzavírajícím tuto sondu: „Vývojem událostí slábne moje role. Končí čas dialogu“ (s. 151).

Časovému omezení tématu publikace „*Zkušenost pražského jara v polském politickém myšlení 1968-1981*“ se tak dostává jistého oprávnění. Předpokládám však, že částečný přesah směrem ke způsobu jeho „vymírání“, případně „samovolného zaniknutí“, by zcela jistě našel své

opodstatnění alespoň v krátkém závěrečném exkurzu, přestože v úvodní kapitole Zahradníček uvádí, že jeho sondy do pramenů naznačovaly příčiny vymizení pražského jara v Polsku po roce 1981 v „přemí[ře] vlastních černých zážitků z reformního pokusu“ (s. 10).

Domnívám se, že Zahradníček se s velkou zručností zhostil úlohy vypravěče či průvodce po jednotlivých přístupech k pražskému jaru předně díky vhodné kompozici textu a zvolené metodě, u níž pozitiva jednoznačně převažují. Precizním zpracováním pramenů a materiálů otvírá prostor možnostem pro systematizaci, komparaci, typologizaci i kategorizaci z hlediska teorie tranzice i studií nedemokratických režimů a jejich aspektů (aktérů, fáze nedemokratických režimů, zahraniční politiky apod.). Publikace tak naplňuje vytčený cíl autora, totiž že má „posloužit jako přípravná studie“ (s. 11), která však vyžaduje od potencionálních autorů se zájmem věnovat se této problematice obeznámenost s historickými reáliemi Polska druhé poloviny 20. století, ač orientaci v období 1968-1981 v hrubých obrysech nastiňuje chronologický přehled v závěru publikace. Mimo nepochybný badatelský přínos je *Polské poučení z pražského jara* publikací velice čtivou, zpestřenou „živými“ osobními výpověďmi a zkušenostmi obsahujícími paradoxy i tragikomiku jednotlivých životních osudů, jednoho historického období a režimu.